

„A Castle Made of Sand”

Nico Stehr: *A modern társadalmak törékenysége*. Fordította: Rohonyi András.
Budapest, 2007, Gondolat – Infonia.

Nico Stehr szemében a modern társadalmak legfőbb sajátossága az, hogy tudástársadalmak. Erre a napjainkban igen divatos és sokat emlegetett fogalomra, illetve sajátosságra építi fel nagyhatású monográfiáját a neves szociológiai professzor. Nico Stehr könyvével impozáns művet alkotott: a szociológiai elméletek alapos és széles látókörű ismerőjeként bőséges és szemléletes anyaggal illusztrálja és támasztja alá saját téziseit. Az anyag jól meg van válogatva, biztos kézzel és takarékosan van adagolva. Az eszmefuttatások élvezetesek, lényegretörők és szellemesek, a kulcsfogalmak találóak, az építkezés világosan át van gondolva, a fejezetek érdekfeszítők, egy szuszra végigolvashatók. A magyar változat jótányit sem von le a mű kvalitásaiból, szemlátomást az eredetivel egyenértékű magyar szöveg született.

Noha Stehr nagyonis éles elméjűen viszi végig koncepcióját, szembesíti az általa felvonultatott elméleteket, bírálja egyoldalúságaikat és gyenge pontjaikat, mégis növekvő hiányérzettel olvassuk fejtegetéseit. Miközben e már-már rokokószzerűen mozgalmas és cizellált épület szegleteit pásztázza tekintetünk, mindinkább a törékenység érzete kerít hatalmába. Indokolatlan volna azt állítani, hogy a mű mint nagyszabású tudományos munka vagy mint elmélet ne tartoznék az elsőrangú alkotások közé; voltaképpen megvan benne az elméleti koherencia. Mégis, bizonyos értelemben azt kell mondanunk, hogy – mégoly impozáns volta ellenére is – e palota homokra épült, a temérdek ragyogó építőszemcse közül hiányzik a kötőanyag. Normatív szempontból elmélete nélkülözi a magyarázóerőt. Stehr a modern társadalmak összetartó erejéről, teherbíró képességéről igyekszik mondani valamit, viszont mindvégig tisztán szociológiai módon argumentál, egyfolytában a fennállóból, a „van”-ból igyekszik levezetni a „kell”-t, a „legyen”-t. Stehr számára a tudás mindenekelőtt cselekvőképesség. A tudástársadalmak szerkezetének elemzése során elsősorban a tudás mint társadalmi cselekvés, valamint a tudástársadalom mint e cselekvés „kibővült tere” érdekli Stehrt. Gondolatmenetét az egyéni cselekvés módosult, megnövekedett lehetőségeire igyekszik kifuttatni: „a politikai szereplők számára elérhető források, kognitív készségek és ismeretek mennyisége és minősége jelentősen emelkedett” (145.). Beszél „az új társadalmi mozgalmakról”, illetve a „modern társadalmi mozgalmakról” (mint például a környezetvédelmi mozgalmak), a nem-kormányzati szervezetek (másképpen: a civil

társadalom) megerősödéséről, a jogokról és azok újszerű alkalmazásáról, az obstrukció, a tiltakozás, az átrendezés lehetőségeiről olyan aktorok részéről, akik korábban passzivitásra voltak kárhoyztatva. Rámutat, hogy a megnövekedett tudást nem csak valami érdekében, hanem valami ellenében is fel lehet használni: különféle (hatalmi, technológiai) monopóliumok létrehozására, de ugyanezen monopóliumok koncentrálsának megakadályozására vagy akár szétverésére is (például a fenti mozgalmak tevékenysége révén). Több helyütt az egyenlőség esélyeit latolgtatja, amelyet „az emberiség régi álmaként” említ. Hiányzik azonban a normatív keret, amely nélkül aligha lehetséges igazolni, miért is tartssuk elengedhetetlennek az egyenlőséget, miért tiszteljük (a tudástársadalmakban is) a jogokat, miért ismerjük el az emberi cselekvőképességet és miért kellene továbbra is ragaszkodnunk az egyenlőséghez? Valamely képesség vagy lehetőség felmutatásából még nem vezethető le társadalmi rend. A hatalomhoz hasonlóan a tudásnak is sokféle formája alakulhat ki, önmagában azonban nem teremt rendet, csupán eszköz lehet valamilyen cél érdekében. Szerzőnknek viszont igaza van abban, hogy a cselekvési kompetenciák kibővülése révén várhatóan megváltoznak a politikai részvétel formái, aminek következtében „egyre kevésbé ’koherens’, nehezen áttekinthető, néha átláthatatlan” rendszerek jöhetnek létre. Egy helyütt megemlíti, hogy a tudásbeli, technológiai előnyöket kihasználva a virtuális világban nőtt az adócsalások, kötelezettségszegések és hasonló kihágások aránya, s ez kétségkívül próbatétel a hatóságok számára.

Ugyanakkor Stehr a felvilágosodás célkitűzéseit illuzórikusaknak tartja, hiszen – a tudás vonatkozásában – nem sikerült megvalósítani az ember kiskorúságából való kilábalását, sőt ez a projekt aligha számíthat a továbbiakban az emberek kitörő lelkesedésére a természet tudomány általi átalakítását illetően. Azt kell mondanunk, Stehr felvilágosodás-képe meglehetősen leegyszerűsítő. Tetten érhető mindez ama normatív deficitben is, amely Stehr társadalmi intézményekről alkotott nézeteit jellemzi. Nemigen törődik ugyanis a személyes morálon és beállítottságokon túlmutató (a modernség és a felvilágosodás hatására) intézményesített morál normatív igazolásával: a közjóban, a közintézményekben, a jogrendben és az államban megtestesülő normatív erővel. Úgy látszik, mindent gazdasági-ipari, munkaszervezési jelenségekből, történésekből, változásokból, tendenciákból, konstellációkból, ezek szerkezetének elemzéséből igyekszik levezetni. Mindeközben „kiegyensúlyozott személtre” törekedve – igen helyesen – elutasítja mind a merev, determinista gondolkodást, mind pedig a dolgok előzmények nélküli, máról holnapra való megváltozásának szemléletét.¹ Nem számol

¹ Ama szemléletet, hogy a modernitás után valami teljesen új következne, a posztmodernnek tulajdonítja, noha a posztmodern gondolkodásra, ha nem tévedünk, inkább a „dekonstrukció”

azzal a lehetőséggel, hogy a társadalmi intézmények kontinuitását az általa konstatált makacs és maradandó „rétegzettség” kívül normatív törvényszerűségek is összetartják. Jellemző módon Stehr az államnak inkább az egyénre rátelepedő, hatalmaskodó, bürokratikus oldalát hangsúlyozza, egydimenziós technokrata társadalom rémét felvázoló elméleteket vonva be a diskurzusba (Weber, Marcuse, Schelsky). Eszébe sem jut, hogy megemlítsa, és megfontolás tárgyává tegye azokat a politikai- és erkölcsfilozófiai álláspontokat, amelyek az államra mint olyan normatív okokból szükségszerű intézményre tekintenek, mely a „kényszerre való felhatalmazást” (Kant) legitim módon gyakorolja. Már Hobbes államelméletében sem csupán az elnyomó Leviathánt kell meglátnunk, hanem bizonyos észjogi törvény- és szükségszerűségek demonstrációját is, melyek nem veszítik el érvényességüket pusztán a termelési mód vagy a munkaszervezés megváltozásával, vagy éppenséggel a tudásalapú társadalom létrejöttével. Nem tartja fontosnak, hogy a liberális jogállamról vagy az emberi jogokról is szóljon, holott vitathatatlanul kulcsszerepet tulajdonít az egyéni tiltakozásnak és a jogok érvényesítésének. Csakhogy az egyéni akarat fokozott érvényesítésének lehetőségéből, amely a tudásalapú társadalomban megszerezhető kompetenciáknak köszönhető, *önmagában* még nem lehet sem levezetni, sem pedig igazolni a tiltakozás normatív státuszát.

Nézetünk szerint a modern állam, a liberális jogrend, az alkotmányos alapjogok, az emberi jogok nem valamiféle gazdasági-munkaszervezési változás eredményei vagy függvényei. Egyrészt bizonyos egyetemes alapelvek valamennyi jogrendben jelen vannak, másrészt az a tény, hogy az emberi jogokat csak lassanként, fokozatosan érvényesítették, még nem szól normatív érvényességük ellen (a nyugati világ jogrendjeiben, jogi hagyományaiban számos alapjogot, vagy azok előzményeit már a modern kor előtt is megtalálunk).

Az, hogy az állam gátat vet az erőszak privatizációjának, birtokolja a kompetencia-kompetenciát, kikényszeríti polgáraitól a törvények betartását, védi állampolgárait és (igyekszik) garantálni egyenlő szabadságukat és jogaikat, a mi szemünkben, elviekben legalábbis, nem függ a munkaszervezés formáitól vagy koncentrációjának mértékétől. Beszél az állam, illetve a döntéshozók hatalomvesztéséről, arról azonban nem, mi az, ami a normatív értelemben vett állam helyébe léphetne: talán a megnövekedett tudású aktoroknak valamiféle önszabályozó anarchiája? Az anarchia terminuson itt, az idevágó politikai filozófiai viták szóhasználatának megfelelően, (normatív értelemben vett) állam-nélküliséget értünk: Stehr „önszabályozó autonómiáról” beszél (153.). Igaza lehet viszont Stehrnek abban, hogy bővülnek a szereplők cselekvésének feltételei, vala-

---

jellemző, vagyis az a fajta elegáns „elsasszézás” a „logocentrizmus” megrögzöttségei elől, amelyet pedig mintha Stehr üzne előszeretettel.

mint növekszik cselekvési képességük, ez a cselekvés azonban nem vaktában történik és nem is a demokratikus akaratképzés, a nyilvánosság, a jogállamiság normatív keretein kívül. A nemzetállam hatalomvesztésének mértéke egyébként is vitatott.² Miközben a globalizáció kérdéskörét vizsgálva Stehr konstatálja az egyes nemzetállamok saját sorsuk irányítására való képességszökkenését, alig-alig tárgyalja a globális kormányzás vagy a világállam eszméjét és a velük kapcsolatos elméleteket. Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy az állam és a jogrend normatív magyarázatai hidegen hagyják, következésképpen nem látja meg a normatív deficitet (és a jogi szabályozás normatív, világállamiságot maga után vonó szükségszerűségét) globálisan sem. Ahelyett hogy tárgyalná e kérdéskör jelentős pro és kontra elméleteit (Otfried Höffe, Christoph Horn, Kai Nielsen, Jean-Christophe Merle, Thomas Pogge és mások), beéri annak leszögezésével, hogy a világ alapvetően decentralizált szerkezetű, a különféle régiók sokféle kultúrájúak, különböző alkotmányaik vannak, és eltérő gondolkodásmódokat követnek. Úgy tesz, mintha mindez összeegyeztethetetlen volna bármilyen világméretű jogrendszer gondolatával, mintha nem tudnánk elképzelni egy kiegészítő, kizárólag globális horderejű kérdésekben illetékes világállamot! Stehr következtetései ellenére a globális jogrend szükségessége (a globális jogi-normatív deficit, ha nem is minden tekintetben) fennáll, a globális jogrend intézményesítése pedig jóval előrehaladottabb, mintsem szerzőnk azt elismeri.

Stehr a megnövekedett demokratikus részvételt és érdeklődést, a modern jóléti demokráciákat szociológiai érveléssel a termelékenység, a szabadidő megnövekedésének köszönhető „posztmaterialista értékek” kialakulásával magyarázza. Az emberek nem kényszerülnek már arra, hogy idejük nagy részét fáradtságos munkával legalapvetőbb javaik előteremtésére fordítsák, így hát van idejük életstílusuk, politikai és társadalmi környezetük tevékeny alakítására, művelődésre, valamint sok egyéb másra. Stehr szerint tehát a modern jóléti demokráciák értékei egy sajátos és esetleges történelmi helyzet termékei: a történelmet – Elias nyomán – nem tekinti strukturált folyamatnak, hanem „lényegében struktúra nélküli társadalmi változások sorozataként” fogja fel (39.). Szerintünk azonban bizonyos normatív, regulatív észjogi eszmék és mércék még akkor is érvényesnek tekinthetők, ha a modernitás nem valamiféle egyenes vonalú folyamat: univerzális érvényességük tértől és időtől független, hiszen eszes lények közötti jogviszonyokra vonatkoznak. Kant után szabadon, ezek akár ördögök vagy földönkívüliek is lehetnek, feltéve, hogy van magukhoz való eszük. Az emberek tevékenységének ugyanakkor bizonyos fizikai-biológia korlátai vannak, amelynek jelenleg glóbuszunk kiterjedése szab határt, tehát globális horderejű kérdésekben a cselekvési mezőhöz kell

² Lásd ehhez: Ulrich K. Preuss: Veszít-e hatalmából az állam? *Kellék*, 2006. 29. sz. 71-80.

igazodnia az őket megregulázó jogrend terjedelmének is. Ilyen értelemben a modernitást nem szükséges egyenes vonalú mozgásnak tekintenünk, amelyben ne lehetnének hullámvölgyek, sőt még normatív kötelességeinket sem kell mindenáron kultúrákhoz vagy meghatározott kontextusokhoz kötődőnek tekintenünk. Mindenesetre Stehr adósunk marad a válasszal, hogy az egyenlőség vajon mindössze a nyugati kultúra esetlegesen kialakult ábrándja-e, avagy netalán valamiféle tartósabb érvényre számot tartó eszme. Ám mint arra rámutattunk, – kimondva-kimondatlanul –, erőteljesen épít olyasféle „ábrándokra”, mint amilyen a szabadság vagy az a normatív elvárás, hogy egyénként respektáljanak minket, ahelyett, hogy holmi hatalmasok valamiféle újmódi „mintázat” újmódi „erkölcsére” hivatkozva végképp lemossák az egyént és az új társadalmi mozgalmakat a történelem színpadáról. Netalán abban bízna Stehr, hogy az eddigi „rétegződéseknek” és a történelem „állandóságának” köszönhető lendület hajtja majd tovább a nyugati társadalmak kerekét a jóléti demokráciák mégoly kanyargós és hepehupás útján? Mindenesetre a megnövekedett és kompetensebb állampolgári részvétel, vagy a közügyekbe való beleszólás lehetőségeinek körmönfontabb variációi, noha kétségkívül törekenyebbé teszik társadalmainkat, talán mégsem zilálják össze teljesen áttekinthetetlen módon. Alighanem szerzőnk sem rémisztgetni akarja olvasóját, csupán aggodalommal vegyes kíváncsisággal terjeszt elénk egy látéleletet a kockázati társadalomról, amelyben a kockázatokat és egyszersmind azok elhárítási lehetőségeit is a tudomány hozza létre. A tudomány ismerői, a szakértők elkülönülnek a politikai döntéshozóktól, akárcsak a kockázatok előidézői a kockázatok érintettjeitől, és végső soron senki sem tudja a kockázatokat ténylegesen felbecsülni, sem pedig a tudomány által előidézett következményeket pontosan megjósolni. Bármennyire áttekinthetlenné vált is a kívülállók számára a tudományos diskurzus, a tudásalapú társadalomnak és a demokratikus társadalmi munkamegosztásnak köszönhetően bizonyos mértékig megítélhetőek maradtak a tudomány fejleményei. Másrészt pedig megítélésük nem válhat parttalanná, mivel az intézményesített és intézményesítetlen alapjogok, vagyis az alkotmányos jogok és az egyes jogrendszerek felett álló emberi jogok mércéül szolgálnak a tudományos eredmények társadalmi felhasználásáról folytatott vitákban (lásd etikai bizottságok). A jogokról ugyanis nem csak azután beszélhetünk, hogy valaki kiharcolta magának őket: a jogokról bírói észhasználattal is lehet dönteni, amennyiben normatív mércékkel összhangban állnak. Bizonyosfajta jogokat a demokratikus részvétel sem képes hatályon kívül helyezni.

A „tudástársadalom” és a napjainkban oly kulcsfontosságúvá vált „tudás” fogalmi megengednek bizonyos mértékű „viszonylagossá tételt”, noha világos, hogy Stehr elsősorban a tudományos-technológiai tudásról beszél. Miközben kétségtelenül igaz, hogy minden korábbinál nagyobb számban élnek közöttünk tudományosan képzett

emberek, elmondható: sokaknak napjainkban sincs szükségük az egyetemeken megszerzhető részletekig hatoló tudományos tudásra. Sokkal inkább alkalmazható szak tudásra, noha feltétlenül igaz, hogy viszonylag magas szintű kognitív készségek híján kicsi az esély az úgynevezett munkaerőpiacon. A legtöbben a megszerzett tudást nem annyira kreatívan, mint inkább rutinszerűen használják, akárcsak egy nagyon kényes és precíz munkaeszközt, mindeközben pedig nincsenek „világmegváltó” terveik. Ugyanakkor a tudományos-technológiai tudáshoz képest alternatív tudásformákkal és gyakorlatokkal, noha nem sokra becsülik azokat a tudomány papjai, ugyancsak hegyeket lehet megmozgatni: ékesszólással (retorika), intrikával, művészettel, rockzenével (néhány szépreményű „posztmaterialista” diák egyetemi tanulmányok helyett viszonylag „primitív” fekete zenével foglalkozik. Ez beláthatatlan társadalmi és anyagi következményeket von maga után, úgymint vinyl- és áramfogyasztás, gitárkészítésre alkalmas fajták kiirtása). Persze korántsem elhanyagolható a legmodernebb technológiák hozzájárulása a sokféleség fenntartásához, kicsiny, de érdekes kultúrák elterjesztéséhez, valamint sokféle új keveredés kialakulásához. Bár sokkal többet tudhatunk, ám ezzel együtt is igencsak kérdéses, hogy mennyire vagyunk műveltebbek egy 19. század végi „Bildungsbürgerhez” képest. Ami kommunikációs képességünk hatékonyságát, s ezzel összefüggésben a bölcsészettudományok megbecsülését illeti, egyik kedvelt professzorom róttá fel mintegy másfél évtizede a korszellemnek: a bölcsészettudományok önérvényesítő képessége olyan gyenge, hogy szinte mindig hoppon maradnak, holott egyetlen komolyabb centrifuga árából meg lehetne vásárolni mindazokat az alapvető külföldi könyveket, amelyek fájdalmasan hiányoznak szinte valamennyi vidéki egyetemünk könyvtárából.

Meg kell adni, Stehr munkája számos releváns problémakör bemutatására, tisztázására, olykor pedig megoldására is alkalmas, továbbá egy adott szempontra fókuszálva remek szociológiatörténeti áttekintést ad. Vitathatatlan, hogy rengeteg érvényes állítást tesz világunkról. A magunk részéről mindössze elméletének néhány olyan hiányos pontjára próbáltunk meg nagy vonalakban rámutatni, melyek tisztázása nélkül nem válik érthetővé, hogy a törékeny modern társadalmakat alap híján mi tartja össze. Mert, miként egy befolyásos posztmaterialista guru tanította, „a castle made of sand/ melts into the sea/ ... eventually ...”